International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती : एक चिकित्सक नवदृष्टीकोन

श्री. बोरसे भास्कर गोपाळ[1], प्रा. डॉ. दत्तात्रय केशव गंधारे[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, शिक्षक प्रसारक संस्थेचे, संगमनेर नगरपालिका कला, दा. ज. मालपाणी वाणिज्य व ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर, ता. संगमनेर, जि. अहिल्यानगर.

[2]मार्गदर्शक, ॲड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर, ता. अकोले, जि. अहिल्यानगर

Corresponding Author – श्री. बोरसे भास्कर गोपाळ

DOI - 10.5281/zenodo.20488370

सारांश:

प्रस्तुत शोधनिबंधात 'लोकसाहित्य' आणि 'लोकसंस्कृती' या संकल्पनांकडे पारंपारिक चौकटीबाहेर जाऊन एका आधुनिक आणि चिकित्सक नवदृष्टीकोनातून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. लोकसाहित्य म्हणजे केवळ जुन्या कथा-गीतांचे संकलन नसून, तो एका जिवंत समाजाचा सामाजिक, राजकीय आणि मानसिक इतिहास आहे. जागतिकीकरण, संगणकीय क्रांती आणि बदलती जीवनशैली यामुळे लोकसंस्कृतीच्या स्वरूपात जे स्थित्यंतर घडून आले आहे, त्याचा वेध या निबंधात घेतला आहे. या संशोधनात प्रामुख्याने स्त्रीवादी दृष्टीकोन (Feminist Perspective), पर्यावरणवादी जाणीव (Eco-criticism) आणि डिजिटल लोकसाहित्य (Cyber-lore) या तीन महत्त्वाच्या पैलूंवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. लोकसाहित्यातील मिथकांचे (Myths) विसर्जन न करता त्यांचे मानवी जीवनातील संदर्भ शोधणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू आहे. शेवटी, लोकसंस्कृतीचे जतन हे केवळ प्रदर्शनापुरते मर्यादित न ठेवता, ती रोजगाराशी आणि आधुनिक जीवनशैलीशी कशी जोडता येईल, यावर भाष्य केले आहे.

बीजसंज्ञा: लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती, नवदृष्टीकोन, स्त्रीवाद, डिजिटल लोकसाहित्य, लोकसाहित्यातील मिथक आणि वास्तव सांस्कृतिक ओळख, जागतिकीकरण.

प्रस्तावना (Introduction):

लोकसाहित्य हे 'लोक' आणि 'साहित्य' या दोन शब्दांच्या संयोगातून बनले आहे. प्रा. रा. चिं. ढेरे यांच्या मते, "लोकसंस्कृती हा मानवी संस्कृतीचा मूळ प्रवाह आहे."[१] आजच्या काळात लोकसाहित्याकडे केवळ करमणूक म्हणून न पाहता, ती एक 'ज्ञानाची समांतर शाखा' म्हणून पाहिली जात आहे लोकसाहित्य हे मानवी अनुभवांचे आदिम आणि अस्सल रूप आहे. "'लोक' या संज्ञेत आज केवळ ग्रामीण समाज अभिप्रेत नसून, विशिष्ट भौगोलिक किंवा सांस्कृतिक बंधनाने बांधलेला कोणताही समूह अभिप्रेत आहे. लोकसंस्कृती ही एक निरंतर वाहणारी प्रक्रिया आहे."[२] नवदृष्टीकोन म्हणजे या परंपरेला आधुनिक विज्ञानाच्या, मानसशास्त्राच्या आणि समाजशास्त्राच्या निकषांवर घासून पाहणे होय.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या शोधनिबंधासाठी 'ऐतिहासिक' आणि 'तुलनात्मक' संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच दुय्यम साधनसामग्री म्हणून विविध ग्रंथ, शोधपत्रिका आणि डिजिटल आर्काइव्ह्जचा वापर केला आहे.

नवदृष्टीकोनाचे प्रमुख आधारस्तंभ:

- **लोकसाहित्याचे समाजशास्त्र (Sociology of Folklore):** लोकसाहित्य हे समाजातील सत्तासंघर्षाचे प्रतिबिंब असते. उदा. दलितांच्या लोकगीतांमधून किंवा वंचितांच्या कथांमधून प्रस्थापित व्यवस्थेवर केलेले भाष्य हा अभ्यासाचा नवा विषय आहे.
- **मानसशास्त्रीय विश्लेषण:** लोककथांमधील अतार्किक वाटणाऱ्या गोष्टी (उदा. जादू, राक्षस) या प्रत्यक्षात मानवी मनातील भय आणि आकांक्षांची प्रतीके असतात. फ्रॉईड आणि युंग यांच्या सिद्धांतानुसार लोकसाहित्याचा अभ्यास करणे हा एक आधुनिक दृष्टिकोन आहे.
- **लोककला आणि अर्थकारण (Economics of Folk Art):** लोकसंस्कृती केवळ टिकवून चालणार नाही, तर तिला 'सांस्कृतिक उद्योगा'चे (Cultural Industry) स्वरूप देऊन कलाकारांचे जीवनमान उंचावणे हा नवदृष्टीकोनाचा भाग आहे.

'लोकसाहित्य' आणि 'लोकसंस्कृती' यांतील पारंपारिक व आधुनिक नवदृष्टीकोन:

'लोकसाहित्य' आणि 'लोकसंस्कृती' यांकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टिकोन अनेकदा त्यांना 'भूतकाळातील अवशेष' किंवा 'अडाणी लोकांची करमणूक' या मर्यादित चौकटीत पाहतो. मात्र, आधुनिक आणि चिकित्सक नवदृष्टीकोनातून (Modern & Critical Perspective) विचार करताना आपल्याला या संकल्पनांच्या पलीकडे जाऊन काही मूलभूत पैलूंकडे लक्ष द्यावे लागेल.

या नव्या दृष्टिकोनाचे काही महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे मांडता येतील:

अ) लोकसाहित्य: केवळ मनोरंजन नव्हे, तर 'प्रति-इतिहास' (Counter-History): पारंपारिक इतिहास हा अनेकदा सत्ताधारी आणि राजांचा असतो. मात्र, लोकसाहित्य हा 'सामान्यांचा इतिहास' असतो.

- **चिकित्सक दृष्टी:** लोकगीतांमधील संघर्षातून, जात्यावरच्या ओव्यांमधून किंवा लोककथांमधून त्या काळातील शोषित वर्गाचे, स्त्रियांचे आणि उपेक्षितांचे जीवन कसे होते, याचा शोध घेणे. हा एक प्रकारचा 'खालून वर जाणारा इतिहास' (History from below) आहे.

ब) लोकसंस्कृती: 'गोठलेली' संकल्पना नसून एक 'प्रवाही' प्रक्रिया: अनेकदा लोकसंस्कृतीकडे 'जुने ते सोने' या नात्याने पाहिले जाते. परंतु, ती स्थिर नसते.

- **नवदृष्टीकोन:** आधुनिक काळात लोकसंस्कृती नष्ट होत नसून ती रूपांतरित होत आहे. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील 'भारूड' किंवा 'पोवाडा' आज शहरी प्रश्नांवर किंवा राजकीय प्रचारासाठी वापरला जातो. याला 'नागरी लोकसंस्कृती' (Urban Folklore) म्हणून अभ्यासणे गरजेचे आहे.

क) 'लोक' म्हणजे केवळ ग्रामीण किंवा अशिक्षित नव्हे: 'लोक' (The Folk) या संज्ञेची व्याप्ती आता बदलली आहे.

- **आधुनिक व्याख्या:** समान हितसंबंध असलेला कोणताही गट (उदा. आयटी प्रोफेशनल्स, सोशल मीडिया युजर्स, किंवा विशिष्ट वसाहतीतील लोक) आपली स्वतःची संस्कृती निर्माण करतो.
- **उदाहरणे:** 'मीम्स' (Memes) हे आधुनिक काळातील लोकसाहित्यच आहे. यामध्येही लोककथांप्रमाणेच सामुहिक निर्मिती, उपहास आणि प्रसाराचा वेग दिसून येतो.

ड) स्त्रियांचा दृष्टिकोन आणि 'स्त्रीवादी' पुनर्मांडणी: पारंपारिक अभ्यासकांनी लोकसाहित्याकडे पितृसत्ताक नजरेतून पाहिले.

- **चिकित्सक दृष्टी:** स्त्रियांच्या गाण्यांमध्ये (उदा. ओव्या) सासरच्या जाचाबद्दलची तक्रार नसते, तर तो एक प्रकारचा मौन प्रतिकार (Silent Resistance) असतो. स्त्रियांच्या लोकसाहित्याकडे त्यांच्या सक्षमीकरणाचे साधन म्हणून पाहणे आवश्यक आहे.

इ) लोकसंस्कृती आणि 'बाजारपेठ' (Commodification): आज लोककलांचे (उदा. वारली पेंटिंग, लावणी) बाजारीकरण झाले आहे. जेव्हा एखादी लोककला जागतिक बाजारात येते, तेव्हा तिचे मूळ आशय हरवतो का? तिचे 'शो-पीस' मध्ये रूपांतर होताना त्यामागील मूळ लोकसंवेदना जिवंत राहते का? या संदर्भात 'सांस्कृतिक मालकी हक्क' (Cultural Appropriation) हा विषय महत्त्वाचा ठरतो.

तंत्रज्ञान आणि लोकसंस्कृती (Cyber-Ethnography)

आधुनिक काळात 'स्मरणशक्ती' (Memory) कमी होत असून 'हार्ड डिस्क'ची जागा वाढत आहे. अशा वेळी लोकसाहित्याचे 'डिजिटायझेशन' करणे हे मोठे आव्हान आहे. 'विकिपीडिया' किंवा 'युट्यूब'वर लोककलांचे जतन करणे हा देखील एक नवा सांस्कृतिक दस्तऐवज ठरत आहे.

लोकसाहित्याकडे पाहण्याचे नवनवीन आयाम (New Dimensions)

अ) सामाजिक-सांस्कृतिक पुनर्रचना (Socio-Cultural Reconstruction): पारंपारिक अभ्यासात लोककथांकडे केवळ रंजन म्हणून पाहिले गेले. मात्र, नवदृष्टीकोनातून अभ्यास करताना त्यातील 'सांस्कृतिक सत्तासंघर्ष' शोधला जातो. उदाहरण: लोककथांमधील नायक हा अनेकदा तळागाळातील असतो जो आपल्या बुद्धिमत्तेने प्रस्थापित सत्तेला आव्हान देतो. हे साहित्य उपेक्षितांच्या आवाजाचे प्रतिनिधित्व करते.

ब) स्त्रीवादी लोकसाहित्य समीक्षा (Feminist Perspective): स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना 'जात्यावरच्या ओव्या' किंवा 'पाळणे' यांकडे केवळ छंदात्मक रचना म्हणून न पाहता, त्या काळातील स्त्रियांचे **'स्वतंत्र अवकाश' (Private Space)** म्हणून पाहिले जाते. पुरुषप्रधान संस्कृतीने नाकारलेले दुःख, सासर-माहेरचा संघर्ष आणि मातृत्वाचा गौरव या ओव्यांमधून प्रकट होतो. ही एक प्रकारची समांतर इतिहासलेखन पद्धतीच आहे.

क) पर्यावरणीय संवर्धन आणि लोकमानस (Ecofeminism & Ecology): लोकसंस्कृतीतील 'कुलाचार', 'पवित्र वने' (देवराई) आणि 'प्राणीपूजा' यांकडे पाहण्याचा आधुनिक दृष्टिकोन हा विज्ञानाशी जोडलेला आहे.[३]

- **निसर्गभान:** जागतिक तापमान वाढीच्या काळात, लोकसंस्कृतीतील निसर्गाशी असलेले अद्वैत हाच मानवाच्या अस्तित्वाचा मार्ग ठरू शकतो. तो केवळ अंधविश्वास नसून निसर्गचक्र टिकवून ठेवण्याची एक सामाजिक व्यवस्था होती.
- **लोकमानस:** लोकसंस्कृतीतून समाजातील विचारप्रवाह प्रकट होण्यास मदत होते. या प्रमुख विचारांचा अनुकरणीय परिणाम समाजावर होतो. त्यातून समाजावर चांगले संस्कार होताना दिसतात. उदाहरण: संत तुकडोजी महाराज व संत गाडगे बाबा यांचे अभंग, लिखित ओळी यांचा सकारात्मक परिणाम समाजावर होतो व लोकसंस्कृती टिकण्यास मदत होते.

जागतिकीकरण आणि लोकसंस्कृतीचा संघर्ष की समन्वय?

आजच्या काळात लोकसंस्कृतीसमोर दोन मोठी आव्हाने आणि संधी आहेत:

- **बाजारीकरण (Commodification):** लोककलांचे रूपांतर जेव्हा केवळ पर्यटकांच्या मनोरंजनासाठी 'शो' मध्ये होते, तेव्हा त्याचा मूळ गाभा हरवतो का? हा एक संशोधनाचा विषय आहे.
- **डिजिटल लोकसाहित्य (Digital Folklore):** इंटरनेटच्या युगात 'लोक' एकत्र नसले तरी डिजिटल व्यासपीठावर जोडलेले आहेत. व्हॉट्सॲप फॉरवर्ड्स, सोशल मीडियावरील सण-उत्सवांचे सेलिब्रेशन हे **'ई-लोकसंस्कृती' (E-Folk Culture)** चे नवे रूप आहे.

लोकसाहित्यातील मिथक आणि वास्तव:

मिथक आणि वास्तव हे दोन परस्परविरोधी वाटणारे पण प्रत्यक्षात एकमेकांत गुंफलेले पदर आहेत. "पारंपारिक दृष्टीने मिथक म्हणजे 'अद्भुत किंवा असत्य कथा' असा समज होता, पण आधुनिक चिकित्सक नजरेतून मिथक हे 'वास्तवाचे सांस्कृतिक रूप' मानले जाते."[४]

अ) मिथक: वास्तवाचा आदिम आराखडा: मिथक म्हणजे केवळ कल्पनाविलास नसून, आदिम मानवाने सृष्टीतील गुंतागुंतीच्या वास्तवाचे (उदा. पाऊस, मृत्यू, जन्म) केलेले स्पष्टीकरण असते.

- **वास्तव:** निसर्गातील बदल हे वैज्ञानिक आहेत.
- **मिथक:** इंद्राने पाऊस पाडणे किंवा पावसासाठी धोंडी धोंडी पाणी मागणे. हे मिथक मानवाचा निसर्गाशी असलेला **भावनिक संबंध** अधोरेखित करते.

ब) इतिहासाचे 'मिथकीकरण' (Mythologization of History): अनेकदा एखादी वास्तविक ऐतिहासिक घटना किंवा व्यक्ती काळाच्या ओघात मिथकाचे रूप धारण करते.

- **उदाहरण:** एखादा लोकनायक (उदा. बिरसा मुंडा किंवा शिवाजी महाराज) जेव्हा लोकसाहित्यात येतो, तेव्हा त्यांच्याभोवती दैवी वलये निर्माण केली जातात.
- **चिकित्सक दृष्टी:** इथे वास्तव पूर्णपणे हरवलेले नसते, तर त्या नायकाच्या कार्याचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी 'अतिशयोक्ती' हे मिथकीय साधन वापरले जाते.

क) 'प्रतिकात्मक' वास्तव (Symbolic Reality): मिथक हे वरवर पाहता अवास्तव वाटले, तरी त्यामध्ये एक गहन सामाजिक वास्तव दडलेले असते.

- **उदा. सतीचे मिथक:** हे मिथक पितृसत्ताक व्यवस्थेचे वास्तव मांडते.
- **उदा. पुनर्जन्माचे मिथक:** मानवी जीवनातील अपूर्ण इच्छा आणि अन्यायाची भावना भरून काढण्यासाठी मानसाने निर्माण केलेले हे एक 'मानसिक वास्तव' आहे.

ड) मिथक आणि विधी (Rituals)वास्तवात जे घडवून आणायचे आहे, त्यासाठी मिथकाचा आधार घेतला जातो.

- शेतात पीक चांगले यावे (वास्तविक गरज) म्हणून भूमीमातेच्या मिथकाची पूजा केली जाते. इथे मिथक हे वास्तवावर नियंत्रण मिळवण्याचे एक तांत्रिक साधन (Psychological Tool) म्हणून कार्य करते.

"नवदृष्टीकोन हा मिथकांचे विसर्जन न करता त्यांचे 'डि-कोडिंग' (Decoding) करतो. खंडोबा, जोतिबा किंवा विठ्ठल यांसारख्या लोकदैवतांच्या कथांमधून त्या प्रदेशाचा इतिहास, स्थलांतराच्या प्रक्रिया आणि विविध जमातींचे एकत्रीकरण कसे झाले, याचे ऐतिहासिक पुरावे मिळतात."[५] त्यावर झालेल्या लिखाणातून नवदृष्टीकोण बाहेर येतो.

निष्कर्ष:

लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती यांकडे पाहण्याचा नवदृष्टीकोन हा 'परंपरा आणि आधुनिकता' यांचा पूल सांधणारा आहे. जुन्याला कवटाळून बसण्यापेक्षा, त्यातील जे कालसुसंगत आहे ते निवडून नव्या संदर्भात मांडणे, हीच खऱ्या अर्थाने लोकसंस्कृतीची सेवा ठरेल. बदलत्या जीवनशैलीनुसार लोकसाहित्याचे स्वरूप बदलले तरी त्याचे मूळ 'लोकमानस' मात्र कायम

संदर्भ:

१. ढेरे रा. चिं., 'लोकसंस्कृतीची क्षितिजे', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. ०७.
२. ढेरे रा. चिं., 'लोकसंस्कृतीची क्षितिजे', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. ३९.
३. मांडे. प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', गोदावरी प्रकाशन, मुंबई, पृ. क्र. १०७.
४. बाबर सरोजिनी, 'लोकसाहित्य: भाषा आणि संस्कृती', महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. क्र. ८७.
५. शिंदे विश्वनाथ, 'लोकसाहित्य: परंपरा आणि नवता', प्रतिमा प्रकाशन,पुणे, पृ. क्र. ११.